

НАСЛЕДНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ВЛАСТЕОСКОГ СТАЛЕЖА У СРПСКОМ ЦАРСТВУ

Милан С. Момчиловић

докторанд Правног факултета Универзитета у Нишу

Апстракт

Наслеђивање, као комплексни друштвени феномен, било је предмет правног регулисања од најстаријих времена. У Србији развијеног феудализма систем наследног права био је изузетно сложен и састојао се од неколико наследноправних режима. Доминантан је утицај византијског наследног права, али се могу уочити и реликти старих словенских правних схватања. Циљ рада је приказ наследноправних одредаба у Законику цара Душана и њихово тумачење са историјског, социолошког и телеолошког аспекта. Како би се утврдило њихово право значење и домашај неопходно је довести их у везу са наследноправним одредбама тзв. „Скраћене Синтагме“. Законик и Синтагма суштински представљају целину и у преписима увек стоје заједно. Говорећи данашњим правним речником, „Скраћена Синтагма“ представља општи правни оквир, а Законик *lex specialis* за наследноправни положај властеле Српског царства.

Кључне речи: Душанов законик, Синтагма, наслеђивање, Византија, *lex specialis*

1. Увод

Установа наслеђивања се у старом словенском праву среће у свом рудиментарном облику. Узроке овоме треба тражити у скоро потпуном одсуству приватног власништва које је, опет, последица родовско-племенског друштвеног уређења. У таквом окружењу доминира колективна својина на земљи и средствима за рад, а појединац је у сваком погледу, па и имовинском, био у потпуности подређен заједници.

Наследно право средњовековне Србије прешло је дуг пут, од архаичних и неразвијених института старог словенског обичајног права у раном средњем веку до сложеног система у потпуности изграђених правних установа у развијеном феудализму. Његов развој текао је постепено, упоредо са променама друштвеног и државног уређења, смењивањем страних утицаја, јачањем и ширењем државе. Отуда је разумљиво што српско наследно право развијеног средњег века носи доминантан печат византијског утицаја. Међутим, видљиве су и примесе феудалног права европског Запада и остаци старих словенских обичаја који су свуда, па и код наслеђивања, показали необичну жилавост.

У Српском царству на снази је био веома сложен систем наследног права, до те мере да се може говорити о конгломерату наследноправних режима. На првом месту због сталешких разлика, јер су властела и зависно сељаштво наслеђивали по различитом праву. Градско становништво, које су добрим делом чинили странци – Дубровчани и Саси, имало је своје наследно право. Диференцијацији наследноправних режима допринеле су и етничке и географске прилике. На новоосвојеним грчким територијама и даље је на снази било византијско наследно право. У областима старог српског краљевства важио је посебан режим, још увек под осетним утицајем старих словенских наследноправних обичаја. Приморски градови, пак, имали су своје статуте којима су наследноправне односе уређивали према својим потребама, врло често по узору на право италијанских градова.

Предмет нашег интересовања је наследноправни положај властеоског сталежа у Српском царству, и то пре свега властеле српског порекла. Правни оквир њеног наследноправног режима чине тзв „Скраћена Синтагма“ и две одредбе Душановог Законика, чл. 41. и 48. У међусобном односу ова два правна извора, одредбе ДЗ имају примат. Говорећи савременом правном терминологијом, оне представљају *lex specialis*, док је „Скраћена Синтагма“ пропис општег карактера. То је основна хипотеза овог рада. Осим тога, тумачењем цитираних одредаба Законика, пре свега са социолошког, историјскоправног и телеолошког аспекта, настојаћемо да утврдимо њихово право значење и домашјај, као и значење појединих појмова садржаних у њима, попут „пусте баштине“.

2. Извори наследног права у средњовековној Србији

По мишљењу А. Соловјева, сталешка диференцијација у немањићкој Србији узроковала је постојање два паралелна система наследног права. Повлашћени сталежи, световна и духовна властела, богати трговци,

виши слој градског становништва и сам владар служили су се писаним наследноправним нормама, садржаним у византијским и српским правним зборницима, законима и указима византијских и српских владара и статутима приморских градова, заснованим на индивидуализму римског, тј. византијског права. Насупрот томе, нижи сталеж, сељаштво, у својим наследноправним односима примењивао је углавном правила неписаног, обичајног права. (Соловјев, 1998: 441).

Као извори наследног права у средњовековној Србији могу се навести Душанов Законик, Прохирон (који је Србима познат још од Савиног превода Номоканона), „Скраћена Синтагма“, статuti приморских градова, попут Статута града Будве и Статута града Котора и Новела цара Андроника II.

Бројне одредбе наследног права могу се срести и у повељама српских владара манастирима и властели.

Предмет анализе биће на првом месту наследно право Душановог Законика, као и одредбе Синтагме које се односе на круг наследника и њихова права.

3. Душанов Законик

У Законику цара Стефана Душана преовлађују норме кривичног и статусног права и судског поступка. Грађанско право није у њему значајније заступљено, напротив, Законик има врло мало одредаба из области грађанског права, по речима М. Доленца, „једва неколико мрвица тог права“ (Соловјев, 1998:416). То, међутим, никако не представља неки његов недостатак. Намера законодавца није ни била кодификација грађанског права. Иако су расуте по целом Законику, без систематизације и видљиве међусобне везе, ове одредбе се ту нису нашле захваљујући случају или произвољности законодавца. Напротив, њиховим брижљивим тумачењем закључује се да оне представљају разраду, допуну, а некад чак и измену постојећих правних обичаја и одредаба садржаних у византијским правним изворима који су се примењивали у Србији. По речима А. Соловјева, „одломци грађанског права Душанова Законика могу се проучити само у вези са целокупним грађанским правом Скраћене Синтагме и Законика Јустинијана“ (Соловјев, 1998:416).

У смислу наведеног, наследно право не представља изузетак. „Мада је јасно да се дешавало много више наследстава него злочина, Душанов Законик доноси из наследног права само две мрвице чисто изнимног значаја“, каже М. Доленц. То су одредбе чл. 41. и 48, које говоре о наследству *ab intestato* у властеоским породицама.

а. Члан 41.

Према Призренском препису Законика, по објашњењу С. Новаковића, чл. 41. гласи: „Који властелин не имадне деце, или имадне деце, па му (иста) помру, баштина ће, по смрти његовој, остати пуста све докле се од рода му (когод) до трећег братачеда не нађе, и баштина ће томе припасти.“ (Новаковић, 2004:172). Цитирана наследноправна одредба односи се искључиво на властеоски сталез, што се види не само из експлицитног означавања властеле као адресата норме, већ и из чињенице да се она налази у делу Законика који уређује положај властеле и то њена баштинска права. Регулисана је једна реална животна ситуација онога времена – судбина баштине властелина који није имао деце или је надживео своју децу. У том случају, баштина ће остати пуста док се не нађе сродник преминулог, до осмог степена сродства, који ће баштину наследити. Законик не даје одговор на питање ко ће бити наследник уколико *de cuius* има више побочних сродника до осмог степена сродства, који би могли бити истог, али и различитог степена сродства. Не постоје никакви докази који би упућивали да је примат у наслеђивању у том случају имао ближи сродник. Штавише, склони смо да претпоставимо да је тада наслеђивао сродник који би се први јавио, односно, истакао своје право на баштину преминулог. Такво схватање више одговара духу средњег века, а може се наслутити из стилизације овог члана („догде се обрете“, тј. докле се не нађе наследник). Није тешко замислити да племић, пошто би до њега стигла вест да му је сродник преминуо без директних потомака, са пратњом одлази на његову баштину и проглашава се наследником. Наравно, он би морао имати ваљане доказе о родбинској вези са преминулим. У супротном, фактичко заузимање баштине не само да не би било довољно за стицање права, већ би представљало противправну и кажњиву радњу. Може се претпоставити и да је наследник активно тражен, односно позиван. У том смислу ваљало би указати да израз „пуста“ никако не значи и напуштена баштина. Властелинство, нарочито велико, било је организована целина, у неку руку „држава у држави“. У вршењу управне и судске власти, као и поверених му послова централне власти, властелину је помагао већи или мањи чиновнички апарат. Крупна властела имала је дворску организацију и хијерархију по угледу на владооца. У случају из чл. 41, од смрти властелина до налажења наследника бригу о властелинству вероватно је преузимао његов највиши чиновник – логотет. *De facto*, он би тада иступао као својеврсни старатељ заоставштине. Можемо претпоставити да је узимао и активног учешћа у налажењу наследника. Није немогуће да је и централна власт преко својих представника – кефалија, или правосудних органа – пристава, пружала помоћ у проналажењу наследника.

Кефалије су, будући да су биле дужне познавати месне прилике, могле по службеној дужности бити у обавези да упуте јавни позив потенцијалним наследницима да се прихвате наслеђа. Ипак, ову могућност треба узети са великом резервом. Држава није имала интереса да се превише труди да се наследник пронађе, из простог разлога што је она сама била последњи, „принудни“ наследник. Другим речима, баштина без наследника враћала се владару, који је могао уступити новом вазалу.

Не би се, међутим, могла искључити могућност да је постојала обавеза сваког поданика Царства да о постојању наследника или о судбини појединих ствари из „пусте баштине“ обавести надлежне власти. У прилог овоме може се навести одредба чл. 46. Винодолског статута, која говори о пријављивању ошасне ствари, која по сили закона припада двору, тј. кнезу (Николић, Ђорђевић, 2013:142).

Држава је, са своје стране, штитила интегритет „пусте баштине“. То се може закључити из одредбе чл. 58. ДЗ, који предвиђа да ако би умро властелин који би имао једно село у жупи или међу жупама, а том би се селу паљевином или како било иначе начинила штета, сву ту пакост дужна је платити околина (Новаковић, 2004:182).

Пусту баштину не треба поистовећивати са ошасном (кадукарном) имовином. Код пусте баштине наследника има, али он треба да се јави, или га треба пронаћи. Тек уколико се наследник не нађе, пуста баштина се сматра имовином без наследника (ошасном) и припада владару. Као ни пуста баштина, ни ошасна имовина није у старом словенском праву третирана као ничија ствар. Напротив, њена окупација била је забрањена, често под претњом драконске казне.¹

С обзиром на изнето, појам „пусте баштине“ највише би одговарао „лежећој оставини“ (*hereditas iacens*), старом институту римског наследног права.² Т. Тарановски је мишљења да законодавац у чл. 41. одваја природ-

¹ Тако Винодолски статут у чл. 33. предвиђа да онај ко држи ошасну ствар која по сили закона има припасти двору, мора платити кнезу седмоструки приход од те ствари за сваку годину њеног држања, плус новчану казну од 40 солида, такође, за сваку годину. (Nikolić et al., 2013:140)

² „Лежећа оставина“ је назив за заоставштину умрлога лица до тренутка док се наследници (позвани тестаментом или законом) не изјасне да ли се прихватају наслеђа (*aditio hereditatis*). Мада је била без титулара, имовина умрлог се третирао као самостални субјект права. Могла се увећавати или смањивати (доспелом закупунином, убраним плодовима, протеком рока за одржај), а уколико је неко оштети или физички узурпира, наследници су могли деликтним тужбама гонити лица која су повредила њихове интересе. Неовлашћено запоседање ствари из лежеће оставине санкционисано је касније као посебно кривично дело (*crimen expillatae hereditatis*). (Бујуклић, 2013: 302)

не наследнике од осталих законитих наследника. Природни, „кућевни“ наследници, у које Тарановски поред деце убраја и унуке, преузимали су баштину непосредно, одмах по смрти оставиоца, јер су у већини случајева, скоро редовно, живели са оставиоцем под истим кровом. У таквом случају, баштина није постајала „пуста“ а континуитет права на баштину оставиоца и његових наследника је ненарушен. Побочни сродници, међутим, по правилу нису делили заједницу живота са оставиоцем. Они су наслеђивали посредно, јер нису били у могућности да преузму баштину у тренутку смрти *de cuius-a* (Тарановски, 1996:120). Овоме у прилог иде и стилизација члана 48, где се говори о властелину који има сина „уза-се“. У томе је и највећа сличност српске „пусте баштине“ и римске „лежеће заоставштине“. Римско право познавало је нужне наследнике (*necessarii heredes*), у које су спадали нееманципована деца оставиоца и жена из *manus* брака и *voluntarii heredes* („добровољни“, односно, „туђи“ „страни“ наследници – *extranei heredes*). Нужни наследници, називани још и „наследници укућани“ (*domesticii heredes*) постајали су наследници у моменту смрти оставиоца, аутоматски (*ipso iure*) и без консултовања њихове воље. Код оваквог наслеђивања, лежећа заоставштина се није јављала. С друге стране, добровољни наследници имали су могућност да се изјасне да ли уопште желе да приме наслеђе, па би постајали наследници тек у тренутку давања изјаве о прихватању наслеђа. Заоставштина је била „лежећа“ од момента оставиоачеве смрти до момента прихватања наслеђа од стране добровољних наследника.

Чини се да се ова аналогија може успешно применити у случају члана 41. ДЗ. Директни потомци властелина стицали су наследничко својство у моменту делације и никаква се наследничка изјава од њих није тражила, нити је била потребна.³ Међутим, у случају да властелина из чл. 41. наслеђује побочни сродник, верујемо да само сазнање о његовом постојању или околност његовог проналажења нису били довољни за стицање наследничког својства. Он би наследником постајао у тренутку када се наслеђа на несумњив начин прихвати. У пракси, то се најчешће дешавало одласком властелина-наследника на властелинство преминулог, слањем чиновника који би у његово име управљао властелинством или опуномоћењем чиновника преминулог властелина да у име наследника преуз-

³ За Римљане је, нарочито у ранијем периоду, било незамисливо да се наследници не прихвате наслеђа, јер се тиме, осим очувања заједничке имовине, доводило у питање поштовање предака и одржавање породичног култа. У средњем веку, баштина је поред грба саставни део идентитета једне племићке породице. Многе племићке куће, нарочито у словенским земљама, изводиле су породично презиме из назива своје баштине или топонима садржаних у њој (нпр. кућа Потоцких у Пољској).

ме управу над властелинством. Наследник је од владара могао тражити да потврди његова права, што се у пракси редовно дешавало. Владар је то чинио повељом која је, међутим, акт декларативног карактера и ни у ком случају није утицала на наследничко својство.

Законик не предвиђа, чак ни оквирно, рок у којем се потенцијални наследник могао јавити.⁴ Мишљења смо да се пракса разликовала од случаја до случаја, а сигурно је зависила и од локалних обичаја и ажурности централне власти. Можемо претпоставити да нпр. баштина умрлог војводе крајишника није дуго остајала „пуста“, јер су хитност поступања у том случају диктирале виталне државне потребе, а то је заштита границе. Баштине у унутрашњости могле су остати пуне дуге време, али је то, такође, била штетна појава. Пуста баштина не даје феудалну војску и постаје примамљива за разбојнике, а самим тим и несигурно подручје. Зато је могуће да је централна власт реаговала када би пуста баштина бивала угрожена, ако би се на њој јавиле пљачке и разбојништва или када би било потребно доделити феуд неком властелину или манастиру.

Има много разлога за претпоставити да су по одредби чл. 41. Законика властелина наслеђивали и синови и кћери, а не само синови, односно, мушки потомци. До овог закључка долази се најпре језичким тумачењем, јер законодавац употребљава израз „деца“. Такође, циљно тумачење ове норме доводи нас до истог становишта. Наиме, признавање наследног права и женском потомству представља још један корак у побољшању положаја племства. Треба имати у виду да је општа тенденција како наследноправних, тако и осталих норми Законика, унапређивање положаја властеле и учвршћивање њених привилегија. Зато смо мишљења да је управо Законик увео новину да могу наслеђивати и властееоске кћери, а не само синови, што је по свему судећи био случај пре Душановог законодавства. Осим тога, сматрамо да је Законик увео и наследно право побочних сродника, чиме је учињен још један изванредан уступак властели. Иначе, имовинскоправни положај жене у српском средњовековном праву није

---

⁴ Класично римско право, такође, није одређивало рок за прихватање наслеђа „лежеће оставине“, али се делатношћу претора то „време за размишљање“ (*spatium deliberandi*) сводило обично на 100 дана, а у Јустинијановом праву је било девет месеци. (Бујуклић, 2013; 302)

био неповољан, напротив. Жени се признавала равноправност са мужем и синовима у располагању породичним имањем.⁵

б. Члан 48.

Други члан Законика који се односи на наслеђивање, 48, у Призренском препису гласи овако: „Када умре властелин, коњ добри и оружије да се даје цару, а свита велика бисерна и злати појас да има син му и да му цар не узме; ако ли не уз-има сина, на има даштер, да јест тем-зи вољна дашти и продати или одати свободно.“ (Новаковић, 2004: 176).

У овом члану потпуну афирмацију стиче претпоставка о наследном праву женског потомства властеле. Међутим, ово право није почивало на начелу равноправности мушких и женских потомака, као што је то случај данас. По речима Тарановског, „може се тврдити да су браћа имала првенство, а да су кћери наслеђивале тек онда, када није било браће. Према томе, може се разложно мислити, да, кад је било и синова и кћери, важило је старо правило словенског обичајног права да сестре не наслеђују очево имање заједно са браћом, него су браћа дужна да их при удаји удоме.“⁶ (Тарановски, 1996: 663).

Уколико није било мушких потомака, оставиоца из редова властеле наслеђивали су његови женски потомци, тј. кћери. Притом, ако је било и удатих и неудатих кћери, сматрамо да су предност имале неудате кћери, зато што су удате раније већ добиле део очеве имовине у виду прикије (мираза).

Релативно повољан наследноправни положај властеоских кћери лако се да објаснити природом властеоске баштине и статусним правом при-

⁵ У Душановом законнику наилазимо само на две индиректне индикације односно правног положаја жене у браку. Прва се индикација садржи у чл. 46, који одређује о ослобођавању робова (отрока) и гласи овако: „И отроке што си кто имају, да их имају у баштину. Тако што ће властелин простити, а или му жена, а или син, то-зи да јест свободно, а ино ништо“ (чл. 46.). Као што се види, право ослобођавања робова припадало је жени исто тако, као и мужу и сину. Пошто жена није могла да донесе роба у прикију (мираз), јер је категорички било забрањено да се роб даје у прикију (чл. 44.), у питању је дакле било ослобађање робова, које спадају у породичну својину. (Тарановски, 1996: 580)

⁶ Идентично је било у Кијевској Русији, у Руској Правди, верном одразу старог словенског обичајног права. Код наслеђивања бојара и дружиника, према чл. 91, прелазак феудалног поседа преко кћери-наследнице у туђе руке није претио његовим „одвођењем“ изван кругова феудалаца, па је зато ово право њима признато у случају када немају брата или када он није надживео оца. Када је умрли имао и синове и кћери, према чл. 95, наслеђују га само синови, уз обавезу да неудатим сестрама из наслеђа обезбеде мираз (Nikolić et al., 2013: 149).

падника властеоског сталежа. Наслеђивањем властеоске баштине од стране оставиочевих кћери није била угрожена основна функција баштине – војевање на позив и за рачун владара, што је уједно била и главна обавеза властеле према владару – сизерену. Тако, у случају да су кћери наследнице биле удате, њихови мужеви су их природно замењивали у „војевању војске“. Ако нису биле удате, могао је ту дужност вршити неки рођак или чак туђе лице властеоског рода по споразуму са поседницима властеоске баштине (Тарановски, 1996: 663).

Описани наследноправни положај женских потомака био је присутан у већини земаља словенског света у средњем веку, бар што се тиче племства као привилегованог друштвеног слоја. Међутим, било је и изузетака, нпр. у средњовековном пољском праву, које иначе има јако много сличности са правом српске средњовековне државе.⁷ Тако знаменита Елблоншка књига (назива се и Пољска Правда) предвиђа да, уколико је преминули племић иза себе оставио кћер и супругу, сва његова имовина припашће супрузи-удовици, а после њене смрти владару. Од добре воље и милости владара зависило је да ли ће (неудатој) кћери умрлога из те имовине обезбедити мираз (Серегин, 2018:172).

Низу властеостих привилегија законодавац додаје и право наследника на одежду и златни појас умрлога, као неку врсту неформалних властеоских инсигнија. Некада су се ове ствари, баш као бојни коњ и оружје, по смрти властелина враћале владару.⁸

По смрти властелина одређене ствари – коњ и оружје, изузимали су се из заоставштине и предавали владару. Под овим свакако треба подразумевати бојног коња (отуда „коњ добри“) и лично наоружање властелина. Ова одредба указује на дружиничко порекло српске властеле. У раном средњем веку војна моћ владара почивала је на дружини – већој или мањој

⁷ На пример, сличност између Законика цара Душана и Статута пољског краља Казимира Великог, иначе Душановог савременика.

⁸ Иако на први поглед не изгледа тако, ово је био велики уступак властели. Поред јаке симболике и несумњиве афекционе вредности које су ове ствари имале за властелинску децу, радило се о правим драгоценостима. Отмене властеоске хаљине и кафтани од свиле могле су вредети читаво богатство, а златни појасеви су били толико цењени, да су их дубровачки трговци радо примали као залогу за позамашне зајмове које су давали српским великашима. Ово последње је било толико узело маха да је Уговором између Српског царства и Дубровника од 20. септембра 1349. предвиђено да се од тог датума има укинути свако узимање залога Дубровчана од Душанових поданика. Ако је залога већ узета, мора да се поврати, а ако је предата у треће руке, та продаја не важи. Међутим, како је у пракси дужнику било тешко да откупи своју залогу, види се из Душановог писма у Дубровник 30. марта 1352. сам цар заузима се да се кнезу Вратку врати његов појас заложен за 118 перпера у Марина Бунића (Соловјев, 1998: 433).

скупини пратилаца које је владар сам окупљао, наоружавао и издржавао. Владарев двор није био ништа више од обичне дрвене куће окружене војним логором дружиника. Тек касније се усталила пракса да владар дружинику даје земљу која би га издржавала и опремала за рат и то најпре само на коришћење. Прошли су векови пре него што се племство, настало од дружине, изборило за право располагања и наслеђивања над додељеним феудом. Враћање коња и оружја владару био је траг и преживљај древних дружинских односа (Тарановски, 1996: 76), али и чин снажне симболике и политичке далековидости српских средњовековних владара. Полагањем права на симболички највредније личне ствари умрлог властелина, владар је стално подсећао властелу, и ону најкрупнију, одакле извире њена моћ и ко је врховни господар земље. Наследник је имао обавезу да предметне ствари врати владару, а то се вероватно одиграло тако што је наследник одлазио на двор, предавао коња и оружје уз изјаве покорности и верности владару, молећи притом владара за издавање баштинске повеље.

4. „Скраћена Синтагма“

Најважнији писани извор наследног права у Србији позног средњег века свакако је Синтагма атонског јеромонаха Матије Властара, односно, њена прерада сачињена од стране српских редактора, највероватније на захтев самог цара Душана. Тзв. „Скраћена Синтагма“ у преписима редовно чини целину са Закоником. Она се савршено „наслања“ на његове одредбе и попуњује празнине којих наизглед има прегршт. Међутим, суштински се ради о допуни Законика, а не о попуњавању правних празнина. Примарни циљ кодификације било је јавно право, отуда Законик обилује статусним, кривичноправним и одредбама о судском поступку. Сфера приватног права највећим делом остала је изван Законика па „Скраћена Синтагма“, у којој доминирају управо одредбе цивилног права, заједно са њим чини заокружену целину правног система Српског царства.

Већи део наследноправних одредаба скупљен је у Властаревој Синтагми у једну главу, К – 12. Редактори Скраћене Синтагме поделили су ову главу на три нове – К – 4, К – 5 и К – 6. У првој се налазе најважније одредбе византијског права о интестатском наслеђивању. Редактори су избрисали само једну одредбу (Proch. XXX, 8), али додали су 12 наслова „закон“ и пренели у ову главу одредбу из 20. Новеле цара Лава Философа о наслеђивању прикије и „подлога“. Овде је наведена и читава Новела цара Андроника II. Нема само одредбе о ограничењу степена наслеђивања сродника у побочним линијама (Соловјев, 1998: 443).

Напомене ради, за разлику од Душановог Законика који не спомиње тестамент, Синтагма познаје и тестаментално наслеђивање.

4.1. Круг наследника и наследни редови

Одредбе наследног права у Синтагми преузете су највећим делом из Прохирона, који је за непосредни узор имао Јустинијаново законодавство. Као наследници умрлога без завештања могу се јавити сродници брачни друг. Иако није изричито наглашено, ради се о когнатима, сродницима по крви. Агнатско сродство, својствено старом Риму, већ у време Јустинијана представљало је далеку прошлост и он му је коренитим изменама наследноправног законодавства одузео сваки значај.

Сродници се деле на директне и побочне, при чему директни имају првенство у наслеђивању. Код директних сродника се, опет, разликују они у силазној („нисходној“) линији – потомци и они у узлазној („усходној“) линији – преци. Ови други наслеђују само ако оставилац није имао потомака.

У најповољнијем положају су потомци оставиоца (*descendentes*). У Синтагми су лако уочљиви наследни редови, и принцип да постојање наследника из ближег наследног реда искључује могућност да они из даљих редова наследе било шта. У првом реду, оставиоца наслеђују деца, без обзира да ли су еманципована. Деца заоставштину наслеђују на једнаке делове, *per capita*, и то и синови и кћери, у складу са старим римским начелом једнаког наследног права мушких и женских потомака. Ово је можда највећа разлика између наследноправних регулатива Душановог Законика и Синтагме, будући да Законик обезбеђује предност мушким потомцима.

Да се запазити још једна, не тако мала противуречност словенског, односно, старог српског и византијског наследног права. По старом словенском праву синови су могли наследити све, уколико је отац кћерима обезбедио мираз. Византијско право, међутим, такву могућност изричито забрањује. Синтагма нам преноси једну одредбу Прохирона, која гласи: „Ако се отац, дајући мираз својој кћери, договори с њом да ће се (она) задовољити миразом датим уз њу и да неће имати део његовог наследства, овај договор није ваљан, и није јој забрањено да га наследи када он умре без завештања, када уноси мираз својој подвласној браћи која су остала.“ (Српска академија наука и уметности, 2013: 250). Другим речима, ништав је уговор између оца и кћери, којим би се кћер одрекла свог наследног права у замену за мираз. У том се случају очева престација и не третира као мираз, већ као неосновано обogaћење на страни кћери, која мора да врати све што је на име ништавог уговора примила. Она може наследити оца, али само ако примљено врати у оставинску масу. Уколико није било

оваквог уговора, кћер може наследити оца, и било ког другог сродника равноправно са браћом, без враћања мираза и уношења предбрачног дара у оставинску масу.

Привилегован наследноправни положај односи се само на брачну, или како Синтагма каже, „закониту“ децу оставиоца. Ванбрачна деца теоретски нису била у потпуности лишена права наслеђа, али су у пракси сигурно ретко долазила у прилику да га остваре. Она имају најнеповољнији наследноправни положај и чине последњи ред наследника. Тако, по слову Синтагме, „деца рођена од различитих наложница не наслеђују ако постоје законита деца, или супруге, или други његови (тј. очеви) наследници.“ (Српска академија наука и уметности, 2013: 250). Чак ни ванбрачно дете које би отац накнадно „позаконио“, односно, признао као своје, није стицало пуно наследно право. Синтагма предвиђа да је такво дете у односу сродства само са оцем, а не и са његовим сродницима, па исте није могло да наследи *ab intestato*, већ само на основу завештања. Овакав третман ванбрачне деце лако се објашњава верским схватањима онога времена, учењем православне цркве о браку као светој тајни и чињеницом да су брачни и породични односи били под њеним будним надзором. Ванбрачност је сматрана неморалом и штетном друштвеном појавом, коју је ваљало искоренити.

У првом наследном реду начело представљања долази до пуног изражаја. Тако, уколико су иза оставиоца остала деца и унуци од раније преминулог детета, ови ће унуци наследити оно што би наследио њихов родитељ да је био у животу у тренутку делације. Интересантно је да су српски редактори Синтагме у овом случају обогатили и прецизирали оригинални грчки текст, у циљу његовог прилагођавања словенском схватању родбинских веза.⁹

Други наследни ред чине родитељи оставиоца, пунородна браћа и сестре и деца пунородне браће и сестара оставиоца. Ови последњи наслеђују само уколико њихов родитељ није био жив у моменту смрти оставиоца. Деда и баба оставиоца налазе се у трећем наследном реду и могу наследити једино ако је оставилац умро без родитеља. Иако Синтагма само каже да се сви позивају на наслеђе, може се претпоставити да су у другом наследном реду сви наслеђивали једнаке делове заоставштине, тј. *per capita*.

⁹ „Ако умре дед при сину и унуцима од другог детета, унуци замењују свога оца и заједно са сином, то јест својим стрицем или ујаком наслеђују дедову имовину, добијајући оно што би добио њихов отац да је жив, било да су мушког, било женског пола, било да су подвласни, било самовласни.“ Словенски превод прилагођен је систему развијених родбинских односа, који прати одговарајућа терминологија (отуда „стриц или ујак“) (Српска академија наука и уметности, 2013: 250).

Овом тврђењу иде у прилог правило преузето из Прохирона, које прописује да „мајка, у случају смрти своје деце наслеђује заједно са својом (живом) децом, а браћом покојних, део једног брата“.

Полубраћа и полусестре оставиоца могу наследити само ако нема сродника у правој усходној линији, ни пунородне браће и сестара. Полу-родну браћу и сестре из наслеђивања искључује и постојање оставиоцевих синоваца и синовица, како пунородних, тако и полуродних.

Снажна спона између наследноправних одредаба Душановог Законика, и оних садржаних у Синтагми огледа се управо код права наслеђа побочних сродника. Ту је Законик у потпуности прихватио постојеће византијско правно решење и овим сродницима признао право наслеђивања до осмог степена сродства.

Последњи наследни ред чини преживели брачни друг оставиоца. Он наслеђује само уколико оставилац уопште нема сродника, ни директних ни побочних.

5. Закључак

Иако Душанов Законик садржи свега две наследноправне одредбе, он је јако значајан извор наследног права. Најпре, ове одредбе доказују завидан ниво номотехнике средњовековних српских правника. Премда су само две, оне се међусобно савршено допуњују и представљају посебну целину, садржински независну од осталих одредаба Законика.

Овим одредбама законодавац је увео крупне новине у дотадашњи наследноправни положај властеоског сталежа. Најпре, увео је наследно право побочних сродника и то до осмог степена сродства, по узору на византијско право. Осим тога, уведено је право наслеђа женског потомства, тј. властеоских кћери.

Иако садржински независне, ове одредбе наследног права у потпуности су у духу Законика и у служби остваривања његових циљева. Оне представљају уступак властеоском сталежу, и дугорочно посматрано, свакако би допринеле његовом учвршћивању и јачању. Исто тако, оне одсликавају тежњу законодавца за компромисом између поданика Царства, Срба и Грка. Кћери властелина наслеђивале су само уколико није било синова, а очеви и браћа су били у обавези да им обезбеде мираз. Тако је на снази остало решење старог српског обичајног права, насупрот начелу византијског права о равноправном наследноправном положају мушке и женске деце. Међутим, признато је наследно право побочним сродницима у потпуности према византијском узору.

У делу где нису у супротности са Синтагмом, чланови 41. и 48. Душановог Законика се надовезују на њене наследноправне одредбе, нарочито оне које се односе на круг наследника и наследне редове. Ипак, може се претпоставити да су се у областима старог српског краљевства и на новоосвојеним грчким територијама очувале посебности у наследноправним режимима. Јака централна власт, оличена у цару Душану, није потрајала довољно да се чвршће повежу међусобно веома различите покрајине Царства. Ове разлике изашле су на видело након његове смрти, и чиниле су један од главних фактора распада некада моћне царевине.

У светлу изнетог, вероватно је принцип потпуне равноправности мушког и женског потомства властеле био правило у новоосвојеним, грчким областима Царства. Другим речима, за ове крајеве меродавна је била „Скраћена Синтагма“, као извор наследног права општег карактера. Насупрот томе, у старим српским областима највероватније је доследно примењивано правило Душановог Законика о условном и ограниченом наследном праву женског потомства властеле. У том смислу, може се рећи да одредбе Законика о наслеђивању представљају својеврсни *lex specialis* за наследноправни положај српске властеле.

Могућа је и сасвим супротна претпоставка. Византијско схватање о равноправности мушке и женске деце при наслеђивању пореклом је из римског права, и уопште не одговара духу средњег века. Иако је Византија дуго одолевала утицају европског Запада, он је напослетку превладао, нарочито након пада Цариграда у руке крсташа 1204. година. Тада је традиционални пронијарски систем замењен класичним западним ритерским феудализмом. Њему би, теоретски посматрано, много ближа била идеја условног и ограниченог наследног права женског потомства, која је афирмисана у чл. 48. Душановог Законика. Могла би се стога изнети хипотеза да је она била прихваћена не само од српских, већ и од грчких и латинских феудалаца у новим областима.

Ово је, међутим, мало вероватно. Грци су љубоморно чували свој идентитет и привилегије, које су их одвајале од Срба. Византијско наследно право је у континуитету примењивано од VI века, и није могло бити једноставно аброгирано или за кратко време напуштено, нарочито не у тако важној области као што је право наслеђа племства. Осим тога, цар Душан је својим грчким поданицима зајемчио важење византијског права у новоосвојеним областима. Напослетку, да су се наследноправне одредбе Душановог Законика односиле и на грчку властелу, то би значило погоршавање њеног дотадашњег наследноправног положаја. Такав исход био

би супротан самом духу и циљу Законика, који је ишао за тим да се права и повластице властеоског сталежа шире и учвршћују, а не смањују.

Референце

- Бујуклић Ж. (2013), *Римско приватно право*, Београд;
- Николић, Д. Ђорђевић, А. (2013), *Законски текстови старог и средњег века*, Ниш;
- Новаковић С. (2004), *Законик Стефана Душана цара Српског*, Београд;
- Серегин А. В. (2018), *Еволуција древнеславјанског права*, Москва;
- Соловјев, А. (1998), *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Београд;
- Српска академија наука и уметности (2013), *Матија Властар Синтагма*;
- Тарановски, Т. (1996), *Историја српског права у немањихој држави*, Београд.

Сажетак

Српско царство је имало веома сложен систем наследног права. На првом месту, властела и зависно сељаштво су због сталешких разлика наслеђивали по различитом праву. Градско становништво, које су већим делом чинили странци – Дубровчани и Саси, имало је засебно наследно право. Даље разлике условљавали су етнички и географски чиниоци. У новоосвојеним, грчким областима Царства на снази је остало византијско наследно право. За области старог српског краљевства важио је посебан режим, у коме се осећао утицај старих словенских правних обичаја. Приморски градови су, са своје стране, имали статуте којима су наследноправне односе уређивали према својим потребама, често по узору на право италијанских градова. Најважнији извори наследног права за властелу били су Душанов Законик и српска редакција Синтагме.

Наследно право Душановог Законика састоји се из две одредбе изузетне важности. Садржане су у члановима 41. и 48, који представљају целину, самосталну у односу на остале одредбе Законика. Законик је унео крупне промене у дотадашњи наследноправни положај властеле. По узору на римско-византијско право, Законик је увео право наслеђа побочних сродника, до осмог степена сродства. Пре ове измене, у случају када би властелин умро без мушких потомака, његова заоставштина би припала држави. Даље, Законик је гарантовао право наслеђа и женском потомству властеле. Ипак, наследно право женских потомака била су ограни-

чена. Властеоске кћери, и удате и неудате, наслеђивале су свог оца само у случају да овај у тренутку смрти није имао мушких потомака. Уколико је отац имао синове, они су били једини наследници, уз обавезу да својим сестрама обезбеде мираз.

С друге стране, Синтагма је задржала готово сва начела која је у римско наследно право увела Јустинијанова реформа. На пример, по њој су оставиоца наслеђивала и мушка и женска деца и то на једнаке делове. Уколико би за живота оставиоца преминуло неко од његове деце, на његово место ступала би његова деца и на једнаке делове наслеђивала све оно што би припало њиховом родитељу. Уколико оставилац није имао деце, унуци су наслеђивали целокупну заоставштину. Наследно право побочних сродника протезало се до осмог степена сродства, што је решење идентично оном у Душановом Законику. На основу изнетог, може се претпоставити да је начело равноправности у наслеђивању мушког и женског потомства властеле било правило у новоосвојеним, грчким областима Царства. Другим речима, у овим областима је на снази била српска верзија Синтагме, као извор наследног права општег карактера. С друге стране, у старим српским крајевима примењивале су се одредбе Душановог Законика о условном и ограниченом наследном праву властеле. У том смислу може се рећи да ове одредбе Законика представљају својеврсни *lex specialis* за наследноправни положај српске властеле у Царству.

INHERITANCE RIGHTS OF NOBILITY IN THE SERBIAN EMPIRE

Milan S. Momčilović, LL.M.,

PhD student, Faculty of Law, University of Niš

Summary

The medieval Serbian Empire had a very complex system of inheritance law. Due to class differences, the nobility and the peasantry inherited under different laws. The urban population, which largely consisted of foreigners (especially people from Dubrovnik and the Saxons), had its own inheritance law. Further differentiation was caused by ethnic and geographical conditions. In the newly conquered Greek territories, Byzantine inheritance law remained in force. The areas of the old Serbian kingdom were subject to a special inheritance regime, which was still under the influence of the old Slavonic inheritance customs. However, coastal cities had their own statutes, which regulated inheritance relations according to their own needs, often modeled on the law of Italian cities. The most important sources of inheritance law for medieval nobility were Tsar Dusan's Code and the abridged (Serbian) version of Mateus Blastares' Syntagma.

Dusan's Code contains two important inheritance law provisions. They are contained in Articles 41 and 48, which constitute a separate (distinctive) part of the Code. The Code brought major changes to the inheritance status of nobility in medieval Serbia. First, the Code gave inheritance rights to collateral relatives to the eighth line of succession, modeled on the Roman-Byzantine law. Prior to these changes, in case of death of the nobleman who had no male descendants, his property belonged to the state. Second, the Code envisaged inheritance rights of female offspring of the nobility, with some limitations. Namely, noblemen's daughters (both married and unmarried) were entitled to inherit their fathers only if there were no male descendants at the time of death. If the father had sons, they were the only heirs, but they were required to provide a dowry for their sisters.

On the other hand, the abridged Syntagma kept all the important principles that Justinian's reform had brought into inheritance law. For instance, the testator or the deceased was inherited by both male and female children, in equal shares (per capita). If one of the children died before the testator (during the testator's lifetime), the vacant inheritance position would be taken by his/her children (the descendants of the deceased child), who would divide their parent's part equally. If the testator/deceased had no children, the entire estate was inherited by the

*grandchildren. Collateral relatives could inherit to the eighth line of succession; the same solution was provided in Dusan's Code. In light of the above, it may be assumed that the principle of full equality of male and female offspring of the aristocracy was the rule in the newly conquered, Greek areas of the Empire. In these parts, the abridged Serbian version of Syntagma was in force, as a general source of inheritance law. On the other hand, the provisions of Dushan's Code's (on the conditional and limited inheritance rights of female offspring of the nobility) were applied in the areas of the old Serbian kingdom. In this regard, it can be said that these provisions of Dushan's Code represented a kind of *lex specialis* for the legal status of nobility in the medieval Serbian Empire.*

Keywords: *medieval Serbia, Dusan's Code, Syntagma, inheritance law, nobility, offspring.*